

Het MKB in de concurrentie-slag van de jaren negentig

A.F.M. Nijsen, H.H.M. Peeters en A.R.M. Wennekers*

De komende jaren zal de concurrentiekracht van de kleine en middelgrote bedrijven worden beproefd. Na zeven jaren van trendmatige groei is het afzetperspectief nu minder gunstig. De technologische ontwikkeling en de internationalisering van het bedrijfsleven zullen de concurrentie aanwakkeren. Ook op de arbeidsmarkt zal de concurrentie verhevigen. De forse daling van het aanbod van jongeren zal met name het midden- en kleinbedrijf zal treffen.

De periode vanaf 1984 bracht het Nederlandse midden- en kleinbedrijf (MKB; bedrijven met minder dan honderd werknemers, waarvan het Nederlandse particuliere bedrijfsleven er bijna 400.000 telt) een forse expansie van afzet en werkgelegenheid en herstel van de winstgevendheid. De situatie van het MKB is daarmee verbeterd sinds het begin van de jaren tachtig, maar daarom nog niet probleemloos. Zo was de winstgroei minder omvangrijk dan in het grootbedrijf¹, hetgeen van belang kan worden bij conjuncturele tegenwind. Bovendien hebben ook de vette jaren het MKB met moeilijke uitdagingen geconfronteerd. De internationalisering van het bedrijfsleven ging zeker niet aan het MKB voorbij. Enerzijds nam het aantal exporterende bedrijven flink toe, maar anderzijds kreeg het Nederlandse bedrijfsleven op vrijwel alle thuismarkten in toenemende mate met invoerpenetratie te maken. Ook de technische ontwikkelingen vereisten grote inspanningen. De investeringsquote herstelde zich aanvankelijk krachtig, maar blijft al sinds 1986 in ontwikkeling achter bij die van het grootbedrijf².

Inmiddels is het economische weerbeeld aan het veranderen. De rentestand is fors hoger dan enige jaren geleden, de inflatievoet neemt langzaam maar gestaag toe, extra ombuigingen bij de overheid zijn onontkoombaar en de conjunctuur vertoont in bijna alle OESO-landen tekenen van aarzeling. Tragere groei is momenteel het waarschijnlijkste perspectief. Ook de demografische ontwikkeling zal vooral kleine bedrijven voor problemen kunnen stellen. Door de daling van het geboortecijfer, begin jaren zeventig zal het aanbod van jongeren, waaruit het MKB in meer dan evenredige mate recruteert, met bijna 30% teruglopen. Het zal de vacatureproblematiek verergeren en mogelijk leiden tot hogere loonkosten.

Afzetperspectief

Het perspectief van een gematigder groeitempo in het MKB tekende zich al vóór de Golfcrisis af. Eind 1989 al werd voor de middellange termijn een groei van circa 3% geprojecteerd³. Afgelopen najaar⁴

werd de raming voor 1991 bijgesteld tot een groei van 2,5 à 3%, na een gemiddelde groei van meer dan 4% in de afgelopen jaren. Hoofdoorzaken zijn dat de afzet van investeringsgoederen van het MKB zal dalen en de consumptieve afzet minder snel zal groeien. Het eerste hangt samen met een dalende woningbouwproductie en verminderende groei van de bedrijfsinvesteringen, het tweede met een geringere toename van de koopkracht.

De ontwikkelingen sindsdien hebben deze verwachting aangescherpt. Weliswaar is de afzetgroei in 1990 krachtig geweest, maar andere indicatoren, van meer prospectieve aard, hebben zich minder gunstig ontwikkeld. Ten eerste is de rente verder gestegen. Dit zet de vrije-sectorwoningbouw en de investeringsgeneigdheid van bedrijven, beide van groot belang voor het MKB, verder onder druk. De orderposities van het MKB geven al enige vertraging te zien. Daarnaast zal het sterk verminderde consumentenvertrouwen in samenhang met een mindere koopkrachtgroei de expansie van met name de duurzame consumptieve bestedingen, waar het MKB een groot marktaandeel heeft, vertragen. Vooral internationaal is het beeld aangescherpt. Er zijn indicaties dat Engeland en de VS sneller dan verwacht in een recessie terecht zijn gekomen, terwijl zowel voor Japan als de meeste EG-landen in 1991 een minder sterke groei wordt voorzien. Het belangrijkste tegenwicht wordt gevormd door de Duitse economie, waar vooral de consumptiegroei sterk is versneld. Ook in Duitsland dreigen echter lastenverzwaringen en/of verdere rentestijging. Ten slotte

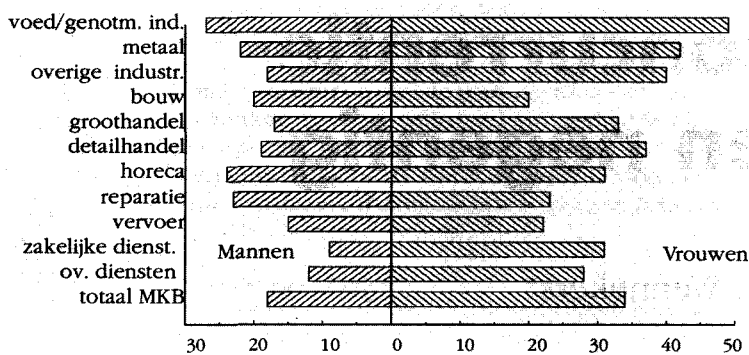
* De auteurs zijn verbonden aan het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf (EIM) te Zoetermeer.

1. EIM, *De sectoren in het midden- en kleinbedrijf 1990*, mei 1990.

2. EIM, *Kleinschalig ondernemen 1990*, juni 1990.

3. EIM, *Economische verkenning midden- en kleinbedrijf 1990 en vooruitzichten voor 1991-1994*.

4. EIM, *Economische verkenning midden- en kleinbedrijf 1991*.



Figuur. Aandeel jongeren in de werkgelegenheid in het MKB, 1985 (%)

duurt de Golfcrisis voort, alsmede de onzekerheid over een eventuele escalatie van het conflict na 15 januari.

Wat betekent dit alles voor de verwachtingen op middellange termijn? De onderliggende tendenties zijn op zichzelf niet ongunstig. De technologische ontwikkeling kan weliswaar bedreigend zijn voor achterblijvers, maar biedt ook groeikansen. Met name het groeipotentieel van de informatietechnologie is nog maar nauwelijks tot ontwikkeling gebracht. Ook de totstandkoming van één Europese markt biedt perspectieven voor hogere efficiëntie en grotere welvaart. Voor het Nederlandse MKB is bovendien de groeipotentieel van het verenigde Duitsland van belang. Uitgaande van een oplossing van de Golfcrisis zonder langdurige stagnatie van de olie-aanvoer, zien wij derhalve geen objectieve factoren waarom de groei in de Europese Gemeenschap vanaf 1992 niet weer zou aantrekken. Vanuit die optiek is voor het Nederlandse MKB een scenario van circa 3% groei na 1992 nog steeds plausibel. Helaas zijn er enkele complicaties. Ten eerste kan de conjuncturele afzwakking in 1991 forser uitpakken dan nu wordt aangenomen. Een dergelijke conjuncturele tegenvaller kan harder aankomen dan strikt noodzakelijk is, omdat het financieringstekort van de overheid weinig mogelijkheden biedt voor adequaat conjunctuurbeleid. Dit zou met name op het MKB negatief kunnen uitwerken.

Indien deze hobbel genomen wordt dreigt echter een tweede complicatie. Het functioneren van de Nederlandse arbeidsmarkt baart grote zorg. Ondanks de hoge werkloosheid is het aantal vacatures, met name in het MKB, krachtig toegenomen. Verdere groei dreigt daarom de kleinere bedrijven op de arbeidsmarkt serieus in de problemen te brengen.

Demografie en arbeidsmarkt

De voor het MKB op korte termijn meest ingrijpende demografische ontwikkeling is het sterk dalende aandeel der jongeren (15 - 24-jarigen) in de totale bevolking⁵. Dit zal dalen van 17% (1985) naar 12% (2000). Tussen 1985 en 1990 is het aantal jongeren al afgenomen met 130.000. Na 1990 zet deze ontwikkeling versterkt door. Tussen 1990 en 2000 zal sprake zijn van een absolute daling met circa 500.000 jongeren, waarvan ruim 60% al de komende vijf jaar wordt gerealiseerd. Bij een gemiddelde participatiegraad van circa 50% betekent dit voor de komende tien jaar 250.000 jongeren minder op de arbeidsmarkt. Een complicerende factor is dat de behoefte van het MKB meer zal uitgaan naar (middelbaar) technisch opgeleiden, terwijl het toch al teruglopen-

de aantal jongeren dat zich zal aanbieden op de arbeidsmarkt in mindere mate technisch geschoold zal zijn. Naast een kwantitatief probleem staat het MKB dus ook nog een kwalitatief probleem te wachten.

Ruim 23% van de werkenden en 28% van de werknemers in het MKB is jonger dan 25 jaar; in het grootbedrijf is het aandeel van de jonge werknemers slechts 19%⁶. Ongeveer 45% van alle werkende jonge mannen heeft een baan in het MKB; voor de jonge vrouwen is dit 35%. De relatief lage lonen van jeugdige werknemers vormen een belangrijke verklaring voor hun oververtegenwoordiging in het MKB. Een teruglopend arbeidsaanbod van jonge mannen zal in het MKB absoluut gezien vooral gevoelig aankomen in de bouw; daar werkt ruim 20% van alle jonge mannen in het MKB. Het aandeel jonge mannen is echter veruit het grootste in de voedings- en genotmiddelenindustrie, de horeca en de reparatiesector (zie figuur). Jonge vrouwen zullen in absolute zin met name worden gemist in de detailhandel; maar liefst 36% van alle jonge vrouwen in het MKB vindt daar emplooi. Het aandeel jonge vrouwen is het hoogst in de voedings- en genotmiddelenindustrie, de metaal- en overige industrie, alsmede de detailhandel.

Het dalende arbeidsaanbod van jongeren zal vooral gevolgen hebben voor bepaalde beroepsgroepen. De concentratie van de werkgelegenheid naar beroepsdeelmarkten is bij jongeren immers sterk. Van de jonge mannen in het MKB is 50% actief als productievakpersoneel, bouwvakarbeider, winkelbediende of chauffeur. Het beroepsprofiel van de jonge mannen in het MKB verschilt daarmee behoorlijk van dat van oudere mannen (45+): hoofdzakelijk winkeliers, alsmede leidinggevende en middelbaar economische/administratieve functies. Bij de jonge vrouwen in het MKB is de beroepsconcentratie nog sterker; bijna 50% werkt als winkelbediende of caissière. In tegenstelling tot de mannen verschilt het beroepsprofiel van vrouwen in het MKB niet sterk naar leeftijd⁷.

Compenserende ontwikkelingen

Een mogelijke compensatie zou kunnen worden gevonden in het sterk toenemende aantal ouderen (45+) in de komende jaren, hoewel deze voor het merendeel al actief zijn op de arbeidsmarkt. Het probleem is echter dat deze groep de gevarezone van de arbeidsongeschiktheid en op iets langere termijn van de VUT heeft bereikt. Als we er niet in slagen de participatiegraad van met name oudere mannen te verhogen zal de toename van het aantal ouderen geen enkel soelaas bieden. Slagen we daar wel in dan zijn we er nog niet. Allereerst zal het MKB dan meer onder oudere werknemers moeten gaan werven of oudere werknemers moeten vasthouden. Dit laatste kan betekenen het bieden van een beter carrièreperspectief. Onder de huidige condities zal daar ongetwijfeld een ander prijskaartje aanhangen

5. CBS, *Statistisch bulletin*, jg. 48, 29 november 1990.

6. Deze cijfers betreffen 1985. Uit cijfers over 1988 blijkt dat deze verhoudingen ook sindsdien nog gelden.

7. P.A. van der Hauw, *De werkgelegenheids- en beroepsstructuur in het MKB*, Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf, december 1990.

in de vorm van een hogere beloning. Een bijkomende vraag is in hoeverre een zo sterke veroudering van de beroepsbevolking gepaard zal gaan met een zekere mate van verstarring en een dalende produktiviteit. Ten slotte is het nog maar de vraag in hoeverre jongere werknemers substitueerbaar zijn door ouderen. We hebben gezien dat met name bij de mannen, afgezien van produktievakpersoneel en chauffeurs, het beroepsprofiel naar leeftijd sterk verschilt. Minder problematisch lijkt de substitutie van jongere door oudere vrouwen, vanwege geringere verschillen in beroepsprofielen.

Een zekere compensatie is derhalve wellicht te vinden in de toenemende participatie van vrouwen. Het aandeel der vrouwen in de beroepsbevolking neemt al geruime tijd toe. Als gevolg van beleid gericht op individualisering en emancipatie mag worden verwacht dat vrouwen in toenemende mate zullen kiezen voor een vast en full-time dienstverband op middelbaar en hoger niveau. Omdat het MKB slechts op beperkte schaal emplooi biedt aan hoger opgeleide werknemers en de carrièreperspectieven relatief gering zijn, zal het MKB bij de werving van vrouwen veel meer dan voorheen in concurrentie moeten treden met het grootbedrijf en de niet-particuliere sector.

Ten slotte is er het toenemende aandeel der allochtonen in de beroepsbevolking. Terwijl slechts 31% van alle Nederlanders onder de 65 jaar jonger is dan 20 jaar, ligt het vergelijkbare aandeel voor etnische minderheden rond 45%⁸. Hun aandeel in de beroepsbevolking van het MKB is echter nog maar zeer bescheiden; nog geen 3%. Omdat het aandeel van de Nederlandse jongeren in de beroepsbevolking sterk zal dalen, ligt bij de allochtone jongeren wellicht een arbeidsmarktpotentieel voor het MKB. Het is dan wel zaak dat het MKB zich expliciet gaat richten op deze categorie.

Al met al zal de concurrentie om de schaars voorhanden arbeid toenemen. Deze concurrentiestrijd zal voornamelijk plaatsvinden tussen het MKB enerzijds en het grootbedrijf en de niet-particuliere sector anderzijds. De eerste signalen over de zwakke concurrentiepositie van het MKB op de arbeidsmarkt zijn er al. Juist in het MKB is het aantal vacatures sedert 1988 meer dan verdubbeld; naar schatting 70.000 in het tweede kwartaal van 1990. Deze toename is veel sterker dan in de grote bedrijven (70%). Met name het MKB in de industrie en bouw worstelt met vacatures.

Technologie

Technologische vooruitgang is een belangrijke bron voor economische groei. Technologische veranderingen zijn vanzelfsprekend van invloed op de ontwikkeling in het MKB. De kracht van dit deel van het bedrijfsleven zit vooral in de minder complexe toepassingen van technologische veranderingen. Waar het gaat om de ontwikkeling van nieuwe technologieën en de toepassing van spits technologieën spelen kleinere bedrijven in het algemeen geen belangrijke rol, hoewel er natuurlijk uitzonderingen zijn. In het MKB staat toepassing van nieuwe combinaties van bestaande technieken of materialen meer op de voorgrond. Ook bij de diffusie van innovaties door het bedrijfsleven speelt het MKB een belangrijke rol.

De omvang van het zogenoemde speur- en ontwikkelingswerk (S&O) – dat de basis vormt voor produkt- en procesinnovaties – is in het MKB relatief bescheiden. Uit een in 1986 gehouden onderzoek bij ondernemingen met minder dan 50 werknemers⁹ blijkt dat in dat jaar slechts 4% van die bedrijven S&O heeft verricht. Het ging daarbij om een bedrag van 280 miljoen gulden, waarvan voor ruim 60 miljoen gulden aan S&O werd uitbesteed. Bedrijven met meer dan 50 werknemers hebben in 1986 voor ruim 5,5 miljard gulden aan S&O uitgevoerd¹⁰. Het aantal bedrijven dat S&O verricht is nauw gerelateerd aan de bedrijfsgrootte. Een soortgelijk beeld komt naar voren in een dit jaar gepubliceerde studie van Kleinknecht e.a.¹¹

Een belangrijke rol in de produkt-, maar vooral in de procesvernieuwing speelt de automatisering¹². Hoewel de verspreiding van automatiseringsapparatuur in het MKB aanvankelijk slechts aarzelend op gang kwam, loopt het MKB de laatste jaren de achterstand in. We onderscheiden twee vormen van automatisering, te weten de administratieve automatisering en automatisering van de produktie (industriële automatisering). In 1989 had 61% van de bedrijven computers voor administratieve en tekstverwerkende doeleinden in gebruik en/of automatiseringspersoneel in dienst. We zien dat de meeste toepassingen worden aangetroffen in het grootbedrijf, dat gemakkelijker geschikte apparatuur kan verkrijgen en zelf de gewenste software kan ontwerpen. Het MKB moet op de markt bestaande systemen kopen en maakt derhalve vaak gebruik van feitelijk voor het grootbedrijf ontwikkelde systemen. De organisatie van kleine bedrijven is hier nog niet altijd op berekend, hetgeen leidt tot inefficiënties. De industriële automatisering in het MKB is pas recent op gang gekomen. Onbekendheid met de beschikbare 'Computer-Aided-Manufacturing' (CAM), 'Computer-Aided-Design' (CAD) en 'Computer-Aided-Planning' (CAP) producten, alsmede de hoge kosten ervan zijn daarvoor de belangrijkste redenen. In het begin van de jaren zeventig werd de trend naar computergestuurde machines bij het grootbedrijf in gang gezet en halverwege de jaren tachtig namen ook de toepassingen in het middenbedrijf toe. In 1986 was er in 21% van de bedrijven met produktfabricage sprake van CAM-toepassingen: 20% in het MKB, 48% in het grootbedrijf. De mogelijkheden voor CAM-toepassingen zijn sterk afhankelijk van de aard van het productieproces en de structuur van de branche. Zo zijn bij voorbeeld kleine bedrijven in de grafische industrie ver gevorderd met het toepassen van CAM-technieken, dit in tegenstelling tot bedrijven in de kleding-, schoen- en transportmiddelenindustrie die nog tal van ambachtelijke trekken vertonen.

8. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Rapportage Arbeidsmarkt 1989*, september 1989.

9. CBS, *Speur- en ontwikkelingswerk in ondernemingen met minder dan 50 werknemers, 1986*, Den Haag, 1988.

10. CBS, *Speur- en ontwikkelingswerk in Nederland, 1986*, Den Haag, 1988.

11. A.H. Kleinknecht, J.O.N. Reynen, J.J. Verweij, *Innovatie in de Nederlandse industrie en dienstverlening*, Beleidsstudies technologie/economie, Ministerie van Economische Zaken, Den Haag, 1990.

12. E. Poutsma en A. Kokx, *Automatisering in het midden- en kleinbedrijf*, EIM, 1990 (interne nota).

De verspreiding van CAD-technieken is gestart in de technisch georiënteerde zakelijke dienstverlening. In het midden van de jaren tachtig was de toepassingsgraad nog laag. Daarna is de diffusie van CAD-toepassingen in het grootbedrijf sterk toegenomen, de ontwikkeling in het MKB bleef daarbij achter. Het gebruik van CAP in het MKB is relatief bescheiden.

Kleine en middelgrote bedrijven die geen nieuwe technologieën toepassen verliezen op den duur hun grip op de markt. Met betrekking tot de computerautomatisering in het MKB is het daarom zorgwekkend dat slechts een beperkt aantal ondernemingen de innovatieve mogelijkheden daarvan benut. Een ontwikkeling die zo spoedig mogelijk in de jaren negentig gekeerd moet worden, hetgeen omvangrijke investeringen zal vergen en veel zal vragen van de menselijke factor in het MKB, die specifieke eisen stelt en wellicht ook belemmeringen oplegt aan de automatisering. Nu al wordt immers de economische ontwikkeling gekenmerkt door een verdergaande differentiatie van de vraag op de diverse afzetmarkten. Automatisering die bijdraagt tot flexibeler produktiemogelijkheden kan daarbij uitkomst bieden. Nu zich een tendens aftekent dat grote bedrijven zich meer tot kerntaken gaan beperken, wint de toeleveringsfunctie van het MKB aan betekenis. Dat dwingt dit deel van het bedrijfsleven ertoe meer aandacht te geven aan de productie van (kleine series) specifieke producten. Het verbetert vanzelfsprekend de Nederlandse concurrentie op zowel de thuismarkt als op buitenlandse markten.

Internationalisering van het MKB

De Europese integratie, die eind 1992 formeel een feit moet zijn, maakt een verdere internationalisering van het Nederlandse midden- en kleinbedrijf zowel nodig als mogelijk. Hoewel het MKB veel meer dan het grootbedrijf gericht is op de binnenlandse markt wordt toch een substantieel deel van de afzet geëxporteerd. Bij het kleinbedrijf belooft het exporttaandeel in de afzet in 1990 11%, bij het middenbedrijf 24%. Het exporttaandeel van het grootbedrijf komt uit op 43%. Dat het MKB minder exporteert dan het grootbedrijf houdt onder meer verband met sectorstructuur, schaal en gebrek aan kennis van de markt¹³. De belangrijkste exporterende MKB-sectoren zijn de industrie, de groothandel en de vervoersector. De ontwikkeling van de industriële export van het MKB verliep in het afgelopen decennium gunstiger dan de totale afzetontwikkeling. Het MKB is zich dus meer gaan richten op buitenlandse markten. Het MKB zal op exportgebied verder kunnen profiteren van de Europese integratie¹⁴.

De keerzijde van de medaille is dat ook de invoerpenetratie zowel op markten voor eindproducten als op de toeleveringsmarkt toeneemt. Bedrijven die zich voorheen koesterden in een veilige thuismarkt zullen hun concurrentiepositie moeten verbeteren om afzetverlies te voorkomen. Met name de toeleveringsmarkt – een belangrijke MKB-markt – komt onder druk te staan. Weliswaar hechten uitbestedende ondernemers aan een nabije vestiging van toeleveranciers in verband met transportkosten, levertijden en mogelijkheden tot samenwerking, communicatie en controle, maar desondanks neemt de grensoverschrijdende uitbesteding nu al sterk toe.

Gelijke kansen voor de individuele midden- en kleinbedrijven op de diverse nationale deelmarkten binnen de EG moeten met zich brengen dat het MKB-beleid in deze landen op elkaar wordt afgestemd. Recentelijk is er een inventarisatie van het MKB-beleid in de landen van de EG opgesteld en is er een vergelijkend onderzoek gedaan naar dit beleid¹⁵. Dit onderzoek laat zien dat het MKB-beleid in de EG-landen naar beleidsterreinen zeer divers is. In alle landen wordt echter het belang onderkend van ondersteuning van de internationale concurrentiekracht van het MKB, zowel via stimulering van de technologische ontwikkeling en S&O als via een beleid dat gericht is op bevordering van de export.

Signalen voor overheid en bedrijfsleven

De komende jaren is een beheerste loonontwikkeling een eerste vereiste om de concurrentiepositie van het MKB op zowel de binnenlandse als de buitenlandse markt veilig te stellen. Loonmatiging lijkt echter slechts haalbaar indien de koopkracht voldoende op peil blijft. De overheid kan hier een bijdrage aan leveren door de ombuigingen zodanig te kiezen dat de eerder voorgenomen verlaging van de btw-tarieven doorgang kan vinden. Dit laatste zal bovendien de concurrentiepositie van het MKB in de grensregio's ondersteunen.

Daarnaast is het voor het MKB van groot belang de technologische ontwikkeling te blijven volgen en achterstanden zo spoedig mogelijk in te lopen. Daarvoor zullen omvangrijke investeringen nodig zijn. Het verloop van de MKB-investeringen sinds 1986 baart echter enige zorg. Meer nog dan in het grootbedrijf lijken de investeringen van het MKB gevoelig voor financieringslasten in het algemeen en de hoogte van de rente in het bijzonder. Een blijvende aandacht voor de financiering van het MKB is daarom gewenst.

Last but not least dient een verbeterde werking van de arbeidsmarkt centraal te staan in het beleid van overheid en sociale partners. De arbeidsbureaus zullen de samenwerking met het MKB moeten verbeteren en intensiveren. Samen met de arbeidsbureaus moet worden nagegaan of langdurig werklozen kunnen worden om- of bijgeschoold voor technische functies in het MKB. Ook zal moeten worden gezocht naar wegen om het leerlingwezen toegankelijker te maken voor allochtonen. Ten slotte moet ook, met name in de bouw en het vervoer, een beleid worden ontwikkeld om de grote uitstroom naar de WAO te beperken.

**André Nijsen
Huub Peeters
Sander Wennekers**

13. W.H.J. Verhoeven en A.R.M. Wennekers, Het midden- en kleinbedrijf in 1989, *ESB*, 11 januari 1989.

14. A.C.P. de Koning, *Kleine bedrijven op een grote Europese markt*, EIM, Zoetermeer 1989.

15. A.C.P. de Koning en J.A.H. Sniijders, *Het MKB-beleid in de landen van de EG: Deel 1, Inventarisatie, Deel 2, Een vergelijkend onderzoek*, EIM, Zoetermeer, 1990.